

Алаштың ардақтысы

Шерхан МҰРТАЗА

Бетпақдаланы Жаннатдалаға айналдыруды армандаған

Кәрім Мыңбаев

1918 жыл еді. Ақмоланы Колчак басып алып, ондағы Кеңес өкіметін құлатып, оның басшыларын тұтқындап абақтыға салып, азал вагондарына жатқызып, ажал сәтін күттіріп қойған заман еді.

Сол вагонда әйгілі Сәкен Сейфуллин де жатып, одан қашып құтылып, Сарыарқаны бетке алып, Бетпақдаланы көшіп өтіп, Әулиеатаға жетіп, ондағы Кеңес өкіметінің басшысы Қабылбек Сармолдаевпен кездесіп, ажал құрығынан құтылғаны өзінің «Тар жол, тайғақ кешу» атты кітабынан белгілі.

Ал, сол Сәкендермен қоян-қолтық қызметтес болған Тұрысбек Мыңбаев деген кісіні көпшілік біле бермес. Ол да Колчактың түрмесінен қашып шығып, Нұра байында отырған туған-туысқандарын алып, үдере көшіп, Бетпақдаланы көшіп, Шу бойына жеткені де сол 1918 жыл еді.

Ол кезде Тұрысбектің туған інісі Кәрім небары он екі жаста болатын.

Әлі буыны бекімеген он екі жасар баланың миына Бетпақтың әсіре азал жолы мәңгі өшпестей болып, қашалып жазылып қалып еді ғой.

Кейін-кейін, қырқышы жылдардың екінші жартысында, сұрапыл соғыстан сон, сол шақтағы үлкен ғалым Кәрім Мыңбаев өзінің бетпақ жорығын бастайды.

Құрамында он бес шақты адамы бар бұл экспедиция Алматыдан шығып, Шудың бойын сағалап, Мойынқұмды жағалай, «Көкпектен басқа шөбі жоқ, көкектен басқа құсы жоқ» Бетпақтың шөліне қарай қасқая тартып жөнелді дейсің.

Кәрім Мыңбаев негізгі нысанға Бетпақдаланы ала отырып, жол-жөнекей көзі көрген, көкейіне түйген Мойынқұмды ескерусіз қалдырған жоқ. Мойынқұмның қадір-қасиетін асқақтата отырып, оның болашақ тағдырына да алаң болды.

Өйткені, сол кездің өзінде-ақ Мойынқұм байлығын жабайыларша тонау әрекеттері белгі беріп қалған еді.

Құдай Мойынқұмды ерекше жаратқанда, жерінің беті тұнып тұрған сексеуіл еді. Сексеуілге құдірет тас көмірдей күшті қызу берді. Сол қасиеті өзінің соры болғандай еді.

Оның басты қасиеті - бағалы отын болуы өз алдына, арасы тұнып тұрған отжылылым ғой. Алапат жұт жылдардың өзінде Мойынқұм мындаған мыңғырған малды аман алып қалып, асырай алады.

Түгін тартсаң май шығатын қайран бай Мойынқұм! Не жоқ бұл Мойынқұмда! Мойынқұмның Талас ауданына кірігіп жатқан тұсынан қазір табиғи газдың мол көзі ашылып, күллі аймақты көгілдір отынмен қамтамасыз етіп отыр.

Бағяғ өзімізден қалған Жиделібай-сынынғы газын өзбектерден қымбатқа сатып алуға мәжбүр болған облыс енді өз байлығына өзі молықты да қалды.

Бұл газдың қозы көген тізбегі Мойынқұм-Таластан басталып, сонау шағалайдағы Созақтың арғы шетіне дейін созылып жатыр.

Қозы көген тізбектер шетінен игеріле берсе, Мойынқұм-Талас газын көрші қырғыздарға да сатып, шекаралас Алматы, Оңтүстік Қазақстан облыстарын да қамтамасыз етіп, отын мәселесін түпкілікті шешетін боламыз.

Ал сол Мойынқұмның қадірін қасқалдақтың қанындай қастерлесек керек. Сексеуілдің арасындағы сан түрлі өсімдіктердің ішінде «Сұңғыла» дейтіні де болады. Оны кейде жалпақ тілмен «қасқыр тасак» деп те атайды.

Соңғы жылдары сол сұңғылаға қытайлар сұғын қадап алған көрінеді. Жергілікті адамдарға аздаған ақысын беріп, сұңғыла тамырын жинатады екен. Сөйтіп, оны өз еліне жеткізген соң өте құнды дәрі шығарады. Оны біз жүз есе қымбат бағамен алып жатуымыз да ықтимал.

Ондай қымбат дәріні қытай көршіміз Бетпақтағы мыңғырған ақ бөкендердің текелерін атқызып, оның мүйізінен де жасап, қып-қызыл алтынға қолдарын малып отыр.

Осыншама ен байлықтың мұртымыздан тамшылап ағып, ауызымызға түспей кетіп жатқаны-ай.

Кәрім Мыңбаев Мойынқұмның байлығына тәнті бола отырып, оның болашағына алаңдаған нағыз отансүйер азамат еді.

Обалы не керек, ол ескертті: «Егер осыдан сексеуіл топас жабайлықпен тонала беретін болса, онда көп көшікпей құм көшкіні басталады»,- деді Кәрім.

Сусылдақ құмды ұстап тұрған сексеуіл Сексеуіл кетсе - құм көшеді. Сөйтіп, елді мекендерді, тіпті Әулиеата шаһарын да құм басып қалады деп ескертті.

Құдай сақтап, әзірше елді мекендер құм шабуылынан аман. Бірақ ауылдардың іргесіне жақындағаны рас.

Осы біз неге бейқамбыз?! Құдай бізге байлықты аямай берді. Жер асты толған мұнай. Бірақ ел игілігіне жаралуынан, то-

налуы көп.

Осындай мұнайы бар, қып-қызыл құмның үстінде отырған араб елдері жаңа туған балаға мұнайдың есебінен шот ашып, жинақ кітапшасына ақша аударып жатады.

Кәмілетке жеткенде дайын байлыққа ие болады. Үйлі-жайлы болады. Халықтың сапалы саны көбейеді.

Ал мұнай теңізінің үстінде отырған біздің елде әсіресе, көктемгі егін егу науқанында; жазда, күзде егін ору кезінде жанармай мен жағар майдың бағасы шарықтап қымбаттайтыны несі екен?

Дәл осы тұста шаруаның маңдай тері мен көз жасына суарылып жиналған астықтың бір килосы 12 теңге болғанда, бір кило бензиннің бағасы 80 теңгеге дейін көтерілетіні несі екен?

Жұмбақ әрі әділетсіз дүние. Елімізде жаңа туған балаға шот ашып, мұнай байлығының есебінен ақша аударып отыратын күн туар ма екен біздің мемлекетте?

Өзің алтын сандықтың үстінде отырсаң да, халқыңның өсімі аз болса, бала табуға мүмкіндігі бар әйел заты қысыр жылан сияқты сумаң-сумаң, сидан жүрсе, түбінің қайырын берсін, әлдеқандай заман болмақ?! Жан-жағымыз алпауыттар ғой...

Үкімет ен байлықты жан-жаққа бейберекет шаша бергенше тізгінді өз қолына алса қайтеді?!

Жол-жөнекей Мойынқұмның зәру мәселелерін алға тартқан Кәрім Мыңбаев негізгі нысана - Бетпаққа табан тірегенде ел мүддесін көздеген аса ірі ғалым ретінде алдына мынандай мақсат қойды.

- Бетпақдаланы қалайда гүлдендіру керек. Адам баласының осы дүние деп жұмақ-жаннына айналдыру керек.

- Ол үшін ең керекі су!

Ғылым мен Еңбек қоян-қолтық бірлесіп қимылдаса алынбайтын қамал жоқ. Сондықтан Бетпақты суландыру керек. Судың негізгі көздері:

- Ертіс!
- Іле!
- Шу!
- Талас!
- Сарысу!
- Сырдария!
- Балқаш!
- Былай қарасаң - қияли дүние. Мысалы, Ертіс қайда, Бетпақ қайда? Сырдария қайда?
- Ол - ол ма! Кәрім Мыңбаев Бетпақдаланың астында судың мол қоры бар екенін білген, бетпақтың астындағы суды жүздеген құдықтар арқылы жердің бетіне шығаруды мақсат тұтқан.
- Кәрім Мыңбаевтың бұл болжамын кейірінек ғалым Уфа Ахметсафин қуаттап, Бетпақтың асты телегей теңіз деген жаңалық ашты.
- Уфа Ахметсафин осы саланың мама-

ны. Ал, Кәрім Мыңбаев болса арнайы білімі жағынан тек агроном ғана ғой. Бетпақтың жерасты толған су екенін ол қайдан білген?!

Дарынды адамдар тек диплом бойынша алған біліммен тоқтап, шектеліп қаламайды екен ғой. Әйтпесе, институт, университет дегендер жүздеген, мындаған агрономдар оқытып шығарып жатыр. Қайда солардың шеттерінен ашып жатқан жаңалықтары? Ғылымға қосқан үлесі барлары, жаңалық ашып жатқандары бар болса, ілуде біреу ғана шығар.

Сонау 1918 жылы нұрлы Нұра бойынан Колчактың өкінінен қашып шыққан үдере көштің ең кішкентайы - небары он екі жастағы бала Кәрімнің балғын миына осынау Бетпақдаланың әзірейілдей - сұп-сұр бейнесі өшпестей болып жазылып қалғаны-ай, десеңізші!

Сол сұрқай сурет өсе келе өмір бойы оның көз алдынан кетпей, көңілінен шықпай қойды ғой.

- Мүмкін емес,- деді өсе келе - тұтас бір мемлекет сыйып кететін ұланбайтақ Бетпақтың соншалықты сұрықсыз болуы мүмкін емес.

Онда мындаған ақбөкен сол шөлде неғып жүр? Қалай жайылым тауып, қайдан су ішіп жүр?

Осындай сұрақтар тыным таптырмай, Кәрім Мыңбаевты ақыры тыңғылықты зерттеу сапарына алып шығып еді ғой. Сол кездегі Жұмбабай Шаяхметов, Нұртас Оңдасынов басқарған үкімет оның бұл жоспарын құптап, оң сапар тілеп еді.

Бірақ, бұл сапарға шүбә келтіргендер де болды. Ауыл шаруашылығы министрінің бір орынбасары Кәрім Мыңбаевқа:

- Сөндердің Бетпақдалада адасып, азып-жазып, қаңғырып жүретін экспедицияларын сонда қандай өнім бермекші? - деп кекесін сұрақ қойды.

Кәрім Мыңбаев тайсалмастан: - Біздің станция ешкім ешуақытта беріп көрмеген өнім өндіре алады - деп шорт кесіп жауап берді.

Осы жерде сәл шегініс жасап, Бауыржан Момышұлының Кәрім Мыңбаев туралы өз құлағыммен естіген сөзін еске түсіре кеткім келеді.

1956 жылы Баукең әскери қызметтен біржолата босап, Алматыдағы Калинин көшесі мен Фурманов көшесінің бұрышындағы, азық-түлік дүкенінің үстіндегі құрқылтайдың ұясындай ғана екі бөлмелі үйінде тұрып жатқан. Сол кездегі «Лениншіл жас» (қазіргі «Жас Алаш») газетінің қызметкерлері Саттар Бөлдекбаев, Тельман Жанұзақов, Хайдолла Тілемісов, Кәкімжан Қазыбаев бәріміз жиналып алып, Алматыға жаңадан келген Баукеңе сәлем бере барамыз. Бұған бір жағынан себепші «Лениншіл жаста» бізбен бірге жұмыс істейтін Баукеңнің бәйбішесі Жамал апай.

Дастарқан басында әңгіме қыза береді.

Неше алуан әңгіме арасында Баукең өзінің жандай жақсы көретін досы, рухани досы Кәрім Мыңбаевты еске алар еді.

Соғыс кезінде Кәрім де майданда болған. Бірақ республика басшыларының өтінішімен Жоғары Бас Қолбасшының рұқсатымен Кәрім Мыңбаев елге оралған. Алда оны аса зәру жұмыстар күтіп тұр еді.

Сөйткен асыл ер 1948 жылы қайғылы қазаға ұшырады.

Осыны айтып Баукең тас-түлектей тұнжырап, үнсіз отырып қалатын.

-Иттер өлтірді Кәрімді!-деп шылымның түтінін будақтата үсті-үстіне тартып барып басылатын.

Кім өлтірді, неге өлтірді - бізге беймәлім жұмбақ. Сұрайық десек, батпаймыз. Ашу үстінде Баукеңнің қаһарына ұшырама.

Біреуін Құдай Тәңіртаудың бауырында жаратып, біреуін Сарыарқадағы сұлу Нұраның бойында туғызып, екеуін айнымас дос еткен жаратушы Құдіреттің өміріне құлдық.

Кәрім Мыңбаев бастаған экспедиция Бетпақдаланы 1947 жылдың жазында ары да, бері шарлап шығып, зерттейді.

Сөйтсе, «көкпектен басқа шөбі жоқ» дейтін Бетпақта неше алуан шөп өседі екен: Баялыш та осында, изен де осында, боз жусан да бар. Еркек, ақселеу, ебелек, күйреуік, теріскен, қараған, ақ ши... Тіпті тораңғы деген көлеңкесі көлдей, бұтақтары шаңырақтай ағаштар өсетінін қайтерсің...

Осының бәрін өз көзімен көріп, өз қолымен ұстаған Кәрім Мыңбаев:

-Бұл Бетпақдала емес!
Бұл Бақдала! - деп бар әлемге жар салады.

Бақдалада миллиондаған мал өсіруге болады. Мол өнімді егін салуға да болады. Ала білген адамға даланың асты шалқыған теңіз! Оған қоса Кәрім сонау Ертістен бастап өзендердің бөрінің бетін Бақдалаға бұрмақ.

Бетпақтың көлемі қанша?
Оңтүстіктен Солтүстікке қарай 400 километрге, Шығыстан Батысқа қарай 450 километрге созылады.

Осының бәрі игерілсе ғой, шіркін! Бетпақдалада Кәрім Мыңбаев заманында мыңмыңдаған ақбөкендер жайылып жүрер еді.

Қайда қазір сол мың-миллион?! Қырылды! Адамдардың айуандылығынан, қорқаулығынан, тойымсыздығынан қырылды. Адамдар машинамен қуалап жүріп атқанды азырқанып, аспаннан тікұшақпен жүріп ататынды шығарды.

Қырылудың ең басты себебі - Бетпақдаланы кеулеп кеткен Ресейдің әскери полигондары! Балқаш теңізінен бастап, сонау Нарын құмға дейін, Азғырға дейін созылып жатқан полигондар тізбегі. Ракеталардан ұланған дала, ұланған өсімдік, ұланған киіктер!

Осындай зултаттан кейін де кейбір еріккен бастықтар тікұшаққа мініп, киіктің қалған-құтқанын атып алмақшы. Киіктің қарығысынан тікұшақтан құлап, мертліккендері де бар.

1948 жылы билікке жағымпаз академик Трофим Лысенко 60-қа толып, Мәскеуде ұлан-асыр той өткізбек болады. Сол тойға Қазақстаннан Кәрім Мыңбаев та шақырылады. Мінгені инеліктей ұшақ екен. Балқаш қаласына жетіп қонып, май құйып алып, аспанға қайта көтеріліп, Мәскеуге бет ала бергенде әлгі кішкентай самолет әуеде кенет тарс жарылып кетіп, құл-талқаны шығады.

... Қайран да қайран Кәрім Мыңбаев-

тың бір түймесі ғана табылса керек...

Кейін-кейін Бауыржан Момышұлының: - Иттер өлтірді оны! - деп тістенетіні сондықтан. Жұмбақ өлім. Сол күйінде себебі ашылмай кеткен өкінішті өлім.

Егер ол тірі болғанда Бетпақдаланың Бақдалаға айналуы мүмкін бе еді, жоқ па еді?

Кім біледі...

«Еділдің бойы ен тоғайға, мал толтырсам дер едім...» - деп армандаған екен баяғыда ақын бабамыз. Кәрім де сол ақынның серігі еді.

Кәрім Мыңбаевтың экспедициясы көптеген жаңалықтар ашып, үлкен Табыстармен, алдағы зор жоспарларымен Алматыға оралмай ма.

Сөйтсе, сырнайлатып, көрнейлетіп қарсы алу жоқ. Қуанышты құттықтаулар аса білінбейді.

Бұл салқындықтың салдары мен себебі, сөйтсе, Мәскеуде жатса керек. Мәскеу сол кезде атом бомбасын дайындап, енді оны сынақтан өткізетін жер іздемей ме. Бүкіл Кеңес Одағынан Қазақстаннан басқа лайықты орын табылмайды. Сынаққа Семей облысындағы Абыралы ауданы, оның төңірегі лайықты деп шешіледі.

Сонымен бірге аспанның алапат қарулары ракеталар дайындалып жатады.

Адамдар өкініш дүниежүзілік соғыс аяқталды деп, бөріктерін аспанға лақтырып болмай жатып, үшінші дүниежүзілік соғыстың исі мұңқи бастайды. Не керек, Сөйтіп НАТО, Варшава Шарты дегендер теке-тірес жарысқа түседі. Оған дайындықтың таптырмайтын мекені бетпақтың даласы болады.

Алматыдан поезбен шықтық. Осыдан енді Солтүстікті бетке алып, Қарағанды асып, Ақмола асып, Көкшетау, Қызылжарды бетке алып, Челябинден өтіп, Екатеринбургке жетіп, поез ауыстырып мініп, бай Қазанға барамыз.

Мұндай жолды таңдаған Бүркіт аға. Ағаның айтқаны заң.

Екеуімізді Жазушылар одағы татар әдебиетінің классигі Ибрагимнің 100 жылдық мерейтойына әдейі жіберіп отыр.

Әрине, Қазанға Орал, Сарытау (Саратов) арқылы жетуге де болатын еді. Бірақ Бүркіт аға айтты: - Жер көрейік, - деп. Мейлі, көрсек көрейік.

Сонымен поез Қарағандыдан өтіп, Ақмолаға бет түзгенде, Бүркіт аға сол жақ терезеден көз алмай:

- Қайран Нұра! - деді. Сөйтсе Бүкең осы сұлу Нұра бойында туған екен. Нұра ауданы Қарағанды облысына қарайды. Аудан орталығын Киевка деп атайды екен.

- Нұрада Киевка қайдан жүр? - деймін ғой.

- Хрущевтің істегені ғой. Тың көтердік емес пе? Тың өлкесіне қараған қазақ атауларының бәрін өзгертен жоқ па? Әйтпесе сол «Киевка» аса ірі ғалым, үлкен азамат Кәрім Мыңбаевтың туған жері. Әділет: «Кәрім Мыңбаев» болуы керек қой, - деп Бүркіт аға ызаға булыққандай бет-аузы қызарып кетті.

Қазір Бүркіт Ысқақов жоқ. Бірақ осы әңгіменің куәсі болған мен әзірше тірі жүрмін. Киевканы - Кәрім Мыңбаев деп атаса әлі де кеш емес. Рас, Алматының түбіндегі Ауыл шаруашылығы институты Кәрім атымен аталады. Ал Кәрімді дүниеге келтірген Нұра бойы ғой...

Алдағы тамыз айында Кәрім Мыңбаевтың туғанына 100 жыл толады.

«Егемен Қазақстан» газеті 6 қаңтар 2006 ж.